

Живко ЂУРКОВИЋ*

ЛИЦА И НАЛИЧЈА РЕВОЛУЦИЈЕ У ЛАЛИЋЕВОМ ДЈЕЛУ *ПРУТОМ ПО ВОДИ*

I

У стогодишњици од рођења Михаила Лалића објављен је низ изјава компетентних књижевних критичара и историчара књижевности о изненађујућој појави — занемаривању до заборава књижевног дјела овог значајног писца за двадесетак година од његове смрти. Оправдано се може поставити питање: да ли се у пишчевом животу и стваралачком дјелу могу уочити неки поузданији показатељи о овој појави, а с обзиром на друштвени контекст у коме се то догађа? Увјерени смо да се ти показатељи као одговори могу препознати како у његовим умјетничким дјелима тако и у његовим списима критичког и мемоарско-биографског смјера.

У том смислу учинићемо начелан осврт на то како се ти одговори рефлектују у његовом романескном опусу, да би главну пажњу усмјерили на његове дневничарске записе *Прућом по води* (Дневник, Нови Сад, 1992). Наиме, истраживачи његовог обимног романескног стваралаштва потврђују да се оно хронолошки може трофазно пратити. Прва фаза обухвата шест његових романа: *Свадба*, *Зло њрољеће*, *Раскид*, *Лелејска јора*, *Хајка*, *Прамен њаме*. Сви ови романи посвећени су социјалистичкој револуцији, превасходно њеној ратној етапи, која се најчешће назива НОБ. Иако у тим романима писац трага за дубљом умјетничком истином о човјеку (отуда више верзија код неких од тих романа), он је у њима на овај или онај начин афирмисао револуцију, односно партизански покрет и његову авангарду — Партију, као снаге и носиоце једног праведнијег и хуманијег друштва. Дакле, у најдубљим интенцијама ових

* Проф. др Живко Ђурковић, Никшић

романа, а нарочито преко главног носиоца тих револуционарних идеја — Лада Тајовића, Лалић је заговорник социјализма као најнапреднијег друштвеног система. Славу истакнутог писца управо је стекао овим романима, тако да је својевремено био прихваћен од најшире читалачке публике; они су ушли у наставне програме свих ступњева школства, више од њих је екранизовано или драматизовано. Аутор је добио најзначајнија друштвена признања. Ти романи су такође добили запажену научну валоризацију.

Сљедећу фазу његовог романесконог очитовања карактерише тетралогија: *Рајна срећа*, *Затјочници*, *Докле јора озелени*, *Гледајући доље на друмове*. У овим романима помјера се пишчева опција револуције — од сукоба унутар револуције уводи се шири временски оквир, па се даља и ближа прошлост сучељава са актуелним револуционарним догађајима, нарочито преко главног лика — Пеја Грујовића, кога неки критичари сматрају остарјелим Ладом Тајовићем. Та промјена пишчеве опције револуције, тада у јавности није прихваћена као она из романа прве фазе, иако и ови романи имају високи умјетнички реноме, тако да се *Рајна срећа* може ставити у бок са *Лелејском јором*, без обзира на то што је овај ратни роман промовисао Лалића као првог добитника Његошеве награде. Дакако, Лалић је и даље припадник социјалистичке друштвене елите, па је евидентно да се он од те елите и даље највише препознаје по романима из прве фазе.

Најзад, у трећој фази са два романа — *Одлучан човјек* и *Тамара* — револуција је у примату сагледана са оне тамније стране. Појава тих романа пада у вријеме заоштрених односа у социјалистичкој Југославији, а онда је дошао пад Берлинског зида, распад социјализма код нас, у Русији, у другим европским земљама. Избио је, и рат и идеали за које се Лалић и лично и кроз умјетничку опцију залагао, збрисани су такорећи преко ноћи и ушли смо у такозвану транзицију и најгрубљи облик либералног капитализма. У току тих ратних збивања наступила је и пишчева смрт.

Према томе, урушавањем револуције, урушили су се њени истински протагонисти, а ту спадају и писци те епохе. Попут Лалића, сличну судбину су доживјели Бранко Ћопић, Оскар Давичо и други.

Међутим, велики писци, којима свакако припада и Лалић, током времена морају доживјети реафирмацију, те је то, сматрамо, и задатак овог научног скупа. Да се запазити, да су његови дневничарски записи, који су објављени у години његове смрти, изворни показатељи пишчевог све болнијег доживљаја урушавања оних идеала за које се борио и

које је афирмисао у свом књижевном дјелу. Записи су и показатељи пишчевог упорног трагања за разлозима тога урушавања.

II

Свој дневник Лалић је почео да води 23. априла 1958. године и водио га је непрекидно тридесет и три године, то јест до августа 1991. године. На разлоге његовог вођења осврнуо се тек 17. фебруара 1968. године. Пошто је констатовао да се осјећа усамљеником, без пријатеља, записао је: *Ни овај дневник у којем пишем — није примом моје праве мисли. Намјерно му их нијесам дао — јер одмах би ме издао. Зато је овако мршав. Само јонекад, кад је мука била тешка, кад сам самим записивањем покушао да се распућем или осветим, ујала је по која искрена ријеч, по јест њовка.*

У овом кратком инсерту кључна су неколика става за разумијевање његове личности у томе постреволуционарном времену па све до смрти, а исто тако и за разумијевање његовог стваралачког дјела. Евидентно је, наиме, да је имао потребу да указује на своју двојну личност — ону интимну, скривену, из које се рађа и његово књижевно дјело и ону јавну, која му омогућује да опстане на сцени и као личност и као писац. И ма колико настојао да укрије оно што је, како каже *њовка*, он ће истрајно откривати што га прогони и непрекидно иритира, а то би се најкраће могло казати — то је судбина револуције и њезин трагични крах. Покушаћемо да издвојимо најзначајније показатеље Лалићевих схватања лица и наличја револуције.

Након више од четрдесет година од завршетка рата и побједи револуције, он ће 1986. године о учешћу у револуцији записати: *Ја и моји групови осјећали смо се јаки, сложни, ја и моћни: поуздали смо се да изнесемо тешко бреме и усрећимо своје народе... Имали смо рајине среће, побјеђивали смо њу и њамо, повојерали невојарљиве. Али прави циљ нам остао неосвојен, неосвојив, а ми као многи наши повоходници — суви подови. А који су прави циљеви, односно идеали револуције били, то су: правда, једнакост, слобода, и то за све.*

Кроз читав дневник, у више наврата, он ће наводити примјере жртвовања за револуцију, указиваће са каквим заносом су на њу гледали још прије рата и са каквом вјером су гинули њезини најдосљеднији обожаваоци, тако да ће му се један преживјели борац из битке на Сутјесци, одмах послје рата изјавити: *С киме ћемо да поградимо социјализам — кад најбољи изиђоше, а најпори остидоше!* Наравно, он није здраво за готово прихватио овакву квалификацију преживјелих бораца, већ је тражио

и код нас и на страни дубље доказе о револуцији и њеним посљедицама. Већ у октобру 1958. године, он записује: *Није право кривији марксистије за мисао о једнакости. Та мисао је далеко старија чак и до јакобинаца. Преузели су је црквени оци из Цицерона и Сенеке.* Сличну мисао о комунизму, после свих искушења о поразу револуције, он наводи и 1990. године, када констатује: *Комунизам је наслѣдник хришћанства у томе што се тврдоглаво нада, ујркос свим њоразима, да ће свијеи хаоса и саможивој дисконинуишетија ѡреивориии у царство разумне срећености с нешто љубави.* Али он је већ 1964. године видио *да комунисти ни ѡрије нијесу били људи доброћудној соја — сви су били истио ковачим ѡочну да теку каријеру.*

У овом вишедеценијском распону, редовно је наводио примјере урушавања социјализма, онаквог каквог су га замишљали комунисти приликом вођења револуције. У више наврата осврну се на Голи оток и на друге изопачености и неправилности, које спроводе људи на власти. Рецимо, иритирало га је неповјерење у људе, контрола УДБ-е свакога и свега, што је у више наврата и сам доживио, било у земљи, или иностранству; затим промашаји у привреди, култури, о пустошењу села, организовању такозваног самоуправљања. Притом није штедио да се критички осврће на власт, и ону на врху, на челу са Титом. У једном пасусу из 1985. године стоји ова иронична нисао: *Жалосно је што се ни Титови комунисти и удбаши не би моили ѡхвалии да су ѡоршур ублажили, но су је, најроиив, обоаишили са неколико ѡроналазака.* На једном мјесту је истакао како су се учесници револуције надали да ће из друштва искоријенити разне напасти, али у томе нијесу успјели јер, како каже, *наш није била само ѡред нама, него и у нама.*

Био је огорчен због раскола међу књижевницима, гдје су избили сукоби у Београду између реалиста, окупљених око часописа *Савременик*, и модерниста, окупљених око часописа *Дело*, које је водио Оскар Давичо, и које је директно подржавала власт, односно Партија. Чак су толико реалисти сумњичени, па су и партијски кажњавани. Сам Лалић није партијски кажњаван, иако је сумњичен.

Вјероватно су ти расколи, поред осталог, утицали да је имао врло одбојан став према свим врстама модерне умјетности — музици, сликарству, филму, па је тражио за такво своје становиште потврду у сличним ставовима код умјетника из других република и других држава. Није прихватао поезију Васка Попе, ни експерименте у прози Данила Киша. Указао је на неопростиви поступак Кишов када је у полемичкој књизи *Час анашомије* изједначио нацизам и марксизам. У томе одбојном ста-

ву према модерним измима, он је процјењивао своје књижевно дјело, те је 1960. године записао: *Све у свему, моје дјело има шансе да ме надживи, иако није модерно, ни морбидно, ни урбано, ни тројескно, чак није ни флексибилно — није ништа од онога што се данас тражи и хвали.*

Иначе, држећи се визије социјализма, односно комунизма, генерално је исказивао одбојност према западном буржоаском свијету, свијету преокупираном новцем, а оличеном у Америци и другим капиталистичким земљама.

Усредсређујући се на стварност око себе, он се свакога дана убјеђивао да рапидно пропада социјализам, па често ту ријеч стављао под наводнике, а једном је записао: *Негосћајтак одговорности сигурно се неће оградити на методе стицања и догађања. Шта ће бити када се прошири на методе владања људима и народима, кад зину љадне амбиције, примитивци жељни власти, металомани жељни улоге у историји, уједињени јанкитери и властодршци — ко то може задржати* (октобар, 1985). Да би дошао до потпуније истине о револуцији, упоређивао ју је са многим историјским догађајима из наше историје и историје других народа од најстаријих времена. И тако је размицао границе свога схватања о револуцијама и ратовима уопште.

Покушао је, такође, да дође до адекватнијих одредница оних идеала за које су се борили у револуцији. Слободу је овако дефинисао: *Слобода је нешто живо и цијело: ако је убијеш за једне, убио си је и за друге. Ако је улазиш мишући оружјем, или је затвориш у ораду, онда више неће бити слободе, ја ни личији на њу и не може* (стр. 71). А онда је нешто касније, то јест 1980. године, дао сажету дефиницију правде и слободе. Записао је: *Правда и слобода — двије засјаве и два крика. Док су далеко, као да се дозивају; кад се приближе — дочерујају се. Ипак остају нештојуне чим су једна без друге.* У складу с тим како је схватао слободу и правду, Лалић је процјењивао и борбу коју су у револуцији водили, кад каже: *За борбу никад није прерано, што је она космички принцип, али за побједу, за фанфаре, за освете — вазда је прерано, вазда се покаже да је предало причекати, одложити, одмјерити* (1967). На десетак година прије распада Југославије, он је видио да је то неминовност, а сликовито је приказао 1986. године то своје предвиђање: *У џаку званом Југославија којца се и рица се пет-шест недораслих, неисхрањених и стармалих народића, које је маћеха Историја ућукала, фрустирала, смишљајући на који начин да их задави. Пустила је двије или три зодне ирике да се од њих отараси — није их сасвим задавила, али им није доушла и да одрасту.*

На све те деформације социјализма у нашој земљи, он није јавно ре-аговао, али је и за то налазио оправдање. У неколико наврата осврнуо се на свој став нереаговања, а најјасније га је артикулисао 1985. године, када је записао: *Предосјећао сам да ће доћи до несјоразума, мржње, друке, али није било моје да доливам на њу вајру уље. Чак и да сам хџио, ја њо не бих смио. Лако је било Крлежи, Ђосићу и друјима — свако је имао некакво залеђе, ја никакво.* Очигледно, сматрао је да личним иступом не би могао утицати да се стање мијења набоље, а једино би таквим чином био ометен да не доврши своје књижевно дјело.

Но, и поред свих критичких опсервација које је Лалић записао о пропасти социјализма и код нас и у свијету, њиме није овладало увјерење о потпуном промашају овог друштвеног експеримента, кад у једној подужој елаборацији, између осталог, записује сљедеће: *То ме наводи на мисао да, сразмјерно с друјим — за њрихвањање социјализма није довољно њедесет њ или стџо њодина, ѡребаће ѡме више. Не би ваљало очајавати ни ѡраскаџи, ни ѡјерати ѡуде силом ако се нејдје не ѡрихвати. Већ је одавно уџврђено да развиџак цивилизације нема ниџиџа заједничко са хармонијом. Еволуџија се креће ѡоуџи ѡуџника у бесџућу који одлуке о даљем креџању доноси на основу бацања коџке* (1985).

III

Упоредо са визијом револуције у постреволуционарно вријеме и њеног незавидног краха, на које смо дали само краћи осврт, у вези с том визијом Лалић је повремено бацао поглед и на своје књижевно дјело и судбину тога дјела у будућности. Што је и разумљиво с обзиром на то да је револуџија примарна окосница његовог дјела. Навешћемо неке од тих погледа.

У једном запису из 1988. године Лалић се осврнуо на то како је постао писац. Наиме, он је навео да је од четврте године остао без мајке, а његов комџија Владо Јочић од двије године, и да би забавио малешног Влада измиџљао је приче „лагарије”, па је са тим измиџљањима наставио када су путовали у школу, која је била удаљења десетак километара. То је, потом, наставио док се налазио на студијама у Београду, а када је избио рат као да је дошло право вријеме да се причом ублаже тешкоће које је рат наметнуо и отвори визија једног срећнијег живота. Убрзо послџе револуџије, наступило је ново вријеме, а за то ново вријеме он каже: *Никој не ѡиџа, ни на џиџа се не осврће. Нема се кад расѡрављаџи ни мозџаџи је ли добро или није, и било би узалудно. Подџило је ѡудски џиклон са моџорима, млаџи џима као море о мраморје, ломџ, носи,*

урла, хуји: „Паре, њаре, ђе су њаре?... Прече су њаре но њразне њриче!” Тиме је аутор дао посредан одговор зашто су писци, посебно они чије је дјело посвећено револуцији, гурнути у страну, нарочито послије пропасти револуције.

А 1986. године навео је и зашто се у своме дјелу упорно држао ослободилачког рата и то његовог првог дијела, то јест партизанске борбе. Навео је четири разлога: зато што је ту тематику најбоље познавао, затим што је сматрао да ће та искушења и страдања брзо прекрити заборав, те да та, како каже, *будилачко-ућојисћичка авантура узасћојних усћјеха и неусћјеха заслужује да буде њриказана и може да буде занимљива бар колико борба за женку, или за власћ, или за добћћак*. И најважнији четврти разлог: *Ја, као човјек из врлећној краја видио сам да се сћваци крећу само у два њравца — Ѳоре или доље. Моји јунаци су морали битћи Сизифови насљедници. Нијесам се моћао давћћи буржујима (ћошћћо их нијесам ни ћознавао), ни сћћним ћраћанским душћцама, ћословима, каријерама: мјенице, расћре око мираза, брачне ћреваре и сћекуланћски марифећлуци... Томе је већ ћосвећено достћа кућусара из ћрошћој вијека. Одбацивши и ручкове с мирисима зачињених јела, оћраничио сам свој рећерћоар на шуму, ѡащњак и камењар. Сад ми остћаје само да се чудим како се нађе чћћалаца и за неке моје ћриче, које се моћу ћохвалићћи само щиме щћћо се нијесу ником намећћале*. Зато је његово дјело, како 1989. године наводи, *ћућованка над Ѳоразом још једне ћенерације, али неоћравдана, јер је ћораз био неминован — како сви ћрошли и будућћи*.

Како је Лалић одредио крајњи смисао свог стваралачког дјела? Он 1982. године записује: *Елеменачћ ћрошћив којеј ја ћокушавам да водим борбу моћнији је од свих друћих елеменачћа и доћова: вријеме! Щћћ оно руши, ја обнављам и остћављам — ко буде хћћо да ћоћледа, наћћи ће се бар неки ћраћ*.

И заиста, Лалић је својим књижевним дјелом оставио будућћим покољењима утемељен и умјетнички снажан траг о времену у коме је живио и борио се, посебно о социјалистичкој револуцији и њеном наступајућем изроћавању до њеног урушавања. Приказујући револуцију — њене успоне и падове, он је као велики писац трагао за једном дубљом и широм истином о човјеку и људском друштву уопште, и на најбољи начин репрезентовао ту своју намјеру. Без обзира на то што је ту своју истину о човјеку и људском друштву у овом дневнику метафоричном сликом представио као мало дејствујућом, будући да је њезин утицај толики као *ћрућом по води*. Упркос свом тим недоумицама и безизгледима, он се ипак сачувао од крајњег песимизма, оног песимизма, који је у јед-

ном кризном моменту 1973. године овако окартерисао: *Осим оних шћо нијесу ни сћизали на лијеи овај свијет, срећни су још само они шћо наћрасно или у сну умру.*

На срећу и Лалића и наше литературе, он није и не може бити заборављен када више физички није међу нама. Изборио се својим дјелом са оним најмоћнијим фактором на планети — временом, и продужио трајање у недоглед.

Živko ĐURKOVIĆ

TWO SIDES OF REVOLUTION IN LALIĆ'S DIARY *ROD ON THE WATER*

Summary

One hundred years from the birth of such an important author like Mihailo Lalić is an adequate moment for observing his work in a more comprehensive way, moreover since for about twenty years since his death, the public has been neglecting it.

While re-evaluating his work, it is necessary to take into consideration what he wrote in his diary and what is gathered in his book *Rod on the Water*. They represent in a very direct way, almost on a daily basis, not only the autobiography of the author and the poetic inclinations of his artistic work, but also the socialist revolution within its broad historic context.

This work encompasses, besides his personal experiences, a broad spectrum of his interests, starting from history and its related disciplines up to archeology, ethnology, philosophy, religion, geography, astronomy, medicine, physics, chemistry as well as various kinds of art. The author's intention within all those settings was to gain a better insight into human kind affected by phenomena of this earth as well as universe.

After gaining those insights, the author was especially irritated by the facts of misconceptions and illusions of his generation, whose aspirations, struggles, and sacrifices turned in time into their opposite, in going backwards from what was planned and expected. Through a series of events, he showed how the revolution protagonists caused its downfall and how the author, who both participated and artistically presented it, had a difficult time through those experiences. However, he did not lose faith in the humanistic vision of the revolution, even though he had very serious doubts in the capacity of human beings to make that vision come true.

As a conclusion, Lalić's vision of the future in this book as well as humankind in general, echoes with the pronounced tones of pessimism.